

УДК : 811.161.2'01:81'37

К. Б. Рибак

СТРУКТУРА ТА СЕМАНТИКА ПОДАТКОВИХ НАЙМЕНУВАНЬ У ДАВНЬОРУСЬКОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (XI–XIII СТ.)

Рибак К. Б. Структура та семантика податкових найменувань у давньоруськоукраїнській мові (XI–XIII ст.)

Розглянуто найменування податкової сфери у давньоруськоукраїнській мові на матеріалах пам'яток XI–XIII ст., історичних словників, що відображають лексику цього періоду. Виокремлено групи найменувань на позначення видів податків та зборів (загальні податки з населення, податки за виконання певних послуг, митний збір), суб'єктів процесу оподаткування (збирачі, платники податків) та місць збору обов'язкових платежів, проаналізовано їхнє формування та подано результати аналізу структурно-семантичних особливостей найменувань зазначеної групи слів. Зазначено, що для аналізованого історичного періоду виявився продуктивним морфологічний спосіб творення слів. Більшість найменувань походять від іменників та дієслів суфіксальним способом словотворення.

Ключові слова: податок, збір, суб'єкти оподаткування, суфіксальні форманти, конфікс, деривати.

Рыбак К. Б. Структура и семантика налоговых наименований в древнерусскоукраинском языке (XI–XIII вв.)

Рассмотрены наименования налоговой сферы в древнерусскоукраинском языке на материалах памятников XI–XIII вв., исторических словарей, отражающих лексику этого периода. Выделены группы наименований для обозначения видов налогов и сборов (общие налоги с населения, налоги за выполнение определенных услуг, таможенный сбор), субъектов процесса налогообложения (сборщики, налогоплательщики) и мест сбора обязательных платежей, проанализированы их формирования и представлены результаты анализа структурно-семантических особенностей наименований указанной группы слов. Отмечено, что для рассматриваемого исторического периода оказался продуктивным морфологический способ образования слов. Подавляющее большинство наименований происходят от существительных и глаголов суффиксальным способом словообразования.

Ключевые слова: налог, сбор, субъекты налогообложения, суффиксальные форманты, конфиксы, дериваты.

Rybak K. B. Structure and semantics nominations of tax in the old-russian-ukrainian language (XI–XIII centuries)

The article devoted to the nominations of tax sphere in the old-russian-ukrainian language (XI–XIII centuries). It gives a detailed analysis of words that indicate the nominations of the process taxation. Specifically addresses the question their etymology and their division into thematic groups. Scientists studied nominations of tax, including J. Varbot, T. Krehno, V. Nimchuk, T. Tsymbal, O. Chorna etc. The attention of researchers attracted only some partial issues related titles taxes, but there are still a number of unresolved questions about the history of the formation the nominations of tax sphere in general.

© К. Б. Рибак, 2017.

The work allocated to the following groups nominations of tax sphere: nominations of taxes (general taxes on the population, taxes on the performance of certain services, customs duties), subjects of the tax process (collectors, tax payers) and places of collection of obligatory payments. Specifically addresses the question how each nominations formed, from the words which it originates and what it means. Common features of word formation nominations of tax sphere considered. The nominations of tax sphere and fees – a lexical and semantic group in the texts of the XI–XIII centuries, which covers the types of compulsory collection of objects of taxation from the population to the state treasury or in favor of the prince for various services, including transportation of goods across the border or internal customs bonds. The nominations subjects of taxation covering vocabulary, which indicates the persons related tax issues, which are the subject of or transfer tax. Appellations of tax collection called premises, institutions or territory in which the process of direct taxation. Often, the nominations of tax sphere in this language period derived from verbs and nouns. Morphological derivation method used most often, mostly using suffixes. The nominations of tax sphere and fees occupy an important place in the history of language, as it indicates the state of development of trade and economic relations, present a social and state system and reflect the progress of mankind at a particular historical stage. The present study provides a starting-point for further research in the history of the nominations of tax sphere. The obtained results enable further investigation of the peculiarities the creation of tax nominations and their further historical analysis.

Key words: tax, capitation, subjects of taxation, suffixal formants, confix, derivatives.

Дослідники історії української мови здавна вивчають лексику, що є найактуальнішою для життєдіяльності людини, зокрема назви одягу (Г. Миронова), назви хвороб і хворобливих станів (Т. Олещук), назви страв і продуктів харчування (Г. Козирева, В. Невоїт, Н. Полякова), назви грошей і грошових одиниць (Є. Чернов), назви тварин (Н. Адамчук, Г. Одинцов), медичну термінологію (В. Бріцин, Т. Олещук) і т. ін. Важливе місце в історії мови займають найменування податкової сфери, адже вказують на стан розвитку торгово-економічних зв'язків, презентують суспільно-державний устрій та відображають прогрес людства на конкретному історичному етапі.

Окремі аспекти етимології, формування складу, словотвірної структури податкових найменувань дослідили: А. Львов (1966 р.; 1975 р.) [5; 6], Ж. Варбот (1969 р.) [2], В. Німчук (1992 р.) [8], Т. Цимбал (2004 р.) [9], Т. Крехно (2005 р.) [4], О. Чорна (2009 р.) [10].

Однак немає спеціальної праці, що розкривала б історію формування податкових найменувань у давньоруськоукраїнській мові, які залишаються важливим об'єктом наукового вивчення та потребують комплексного аналізу.

Мета дослідження – здійснити детальний аналіз податкових

найменувань давньоруськоукраїнської мови на матеріалах широкого кола пам'яток XI–XIII ст., історичних словників, що відображають лексику цього періоду.

1. Найменування податків та зборів – лексико-семантичне поле назв податків та зборів у текстах XI–XIII ст., що охоплює види обов'язкового збору об'єктів оподаткування з населення до державної скарбниці чи на користь князя за різноманітні послуги, зокрема й перевезення товарів через кордон чи внутрішні митні застави.

1.1. Загальні податки з населення: кинись / кинсь (1057 СлРЯ VII 127) 'майно, а також податок із цього майна'. М. Фасмер пояснює походження гр. *κῆνσος* від лат. *cēnsus* 'перепис' (Ф II 235); **третина** (Ізб 1073 Ср III 991) 'вид податку, третя частина чогось'; **десятина** (Ізб 1076, 143-143 об. 387-388) 'вид податку, десята частина чогось'; **задъшише** (XI Ср I 908) 'внесок за упокій душі', утворено від вислову «за душу»; **вѣсь** (1115 СлРЯ II 110) 'податок, збір з певного виду зважуваного товару', **вѣсь** – основне значення вага; **дань** (1130 СДЯ II 426-427) 'податок', близьке до д.-інд. *danam* 'дар', лат. *dōnum* та слов. **darь* 'дар'. Окрім того, М. Фасмер говорить про ймовірність запозичення з лтс. *dāņa, dānis* і, без сумніву, від лит. *donis* (Ф I 484); **полюдик** (1130 СлРЯ XVI 288) '1. Податок, що збирали з князівських васалів. 2. Об'їзд з метою збору' тощо), мотивується давньоруським висловом *по людѣхъ* (Ф III 321-322); **оурокъ** (1118/ 1377 ПВЛ 153) / **урокъ** (1150 Ср III 1258) 'податок'. Дослідник мотивує походження слова від *у і реку, рок* (Ф IV 168). Схожі думки висловлює П. Черних (Черных II 292-293), вказуючи на корінь **rok-* (абляют до **rek-*) та префікс **u-*). А. Львов зазначає, що «*оурок* – віддієслівний іменник від *оуречи*» [6, с. 187–188], де *оуречи* 'визначати, призначати'; **вира** (XII СДЯ I 435-436) 'стягування за вбивство вільної людини', якщо винний не мав грошей, аби сплатити за свою провину, за нього це робила община, яка платила різновид **виры** – **дикаѣ вира** (1280 СДЯ I 435), **клепѣнаѣ вира, поклепѣнаѣ вира** (1280 436) стягувалася в разі словесного звинувачення (представлені види **виры** – субстантивно-ад'єктивні словосполучення). М. Фасмер мотивує походження **вира** від **вирьнаѣ**, де ***вирьна** 'штраф за вбивство чоловіка' могло бути похідним від прасл. відповідника лит. *vyras* 'чоловік' (Ф I 318); **покони вирьнии** (1280 СДЯ I 436) – так говорили про розміри податку на утримання **вирника**, субстантивно-ад'єктивне словосполучення;

мѣсачьнок (XII V 112) ‘щомісячний податок’; **оброк** (535) ‘податок грошима чи натурою’, очевидно, пов’язане із *обречи* ‘призначити для когось щось’, пор. прасл. **obrekt’i* із **ob-rokъ* від *реку* (Ф III 108); **повозь** (1118/1377 ПВЛ 84) ‘податок, що відвозився в назначене місце’, конфіксальний дериват з афіксом по-...-Ø від *везти*; **ямь** (1267 Ср III 1658) ‘ямська повинність, грошовий збір на ямську гонитву’, від тюрк. *jam* – тяглова повинність, поштові коні (Ф IV 555); **поборь** (1288 Ср II 987) ‘податок’, співвідносне з *побрати*; **перекладьнии / перекладьнок** (1285-1291 РПр сп. 621в) ‘податок на користь посадової особи князя’, співвідносне з *класти* чи *перекладати* з не зовсім зрозумілим семантичним зв’язком; **погородьк** (XIII СДЯ VI 486-487) ‘податок з міст’, конфіксальний дериват від *городь*; **подать** (XIII-XIV СДЯ VI 515) співвідносне з *дати* (Ф I 485); **забожьничьк** (XIII-XIV СДЯ III 281) ‘один з видів князівської данини’, очевидно, назва пов’язана із *божница* ‘церква, каплиця, храм’ (Ф I 184).

1.2. Податки за виконання певних послуг – це збір, який здійснюється за реалізацію певних дій чи робіт, пов’язаних із задоволенням потреб платника: **поромь** (XII СДЯ VII 222) ‘податок за використання порому’, пор. прасл. **pormъ* (ЕСУМ IV 525), пов’язане із **perti* ‘рухатися, їхати’, М. Фасмер підкреслює спорідненість з д.-ісл. *farmr* ‘вантаж, тягар, вміст’, а також гр. *περάω* ‘проникаю’, *πορθμός* ‘місце переправи, переправа, переїзд’ (Ф III 331-332); **вошьць** (1239 СДЯ I 478) ‘вид мита за торгівлю воском’; **вльзьчии / вльзььньии** (1280 СДЯ II 312) ‘податок за затримання та арешт злочинця’, від *вльзати*, тобто податок за ув’язнення злочинця; **посошьньии** (1285-1291 СДЯ VII 275) ‘податок за отримання посади ігумена’ – земельний податок від *сохи* (< **soxa*) (ЕСУМ V 362).

1.3. Митний збір – обов’язковий платіж за переміщення через кордон товарів чи за послуги митниці: **мыто / мыть** (1296 ПНЧ 22) ‘збір за переміщення товарів через внутрішні застави’, пор. прасл. **myto* (Ф III 26) запозичення із двн. *myta*.

2. Найменування суб’єктів процесу оподаткування вказують на осіб, які отримують чи передають податок або збір.

2.1. Збирачі податків – уповноважені князем посадові особи, зобов’язані отримувати предмет оподаткування з населення та передавати до скарбниці: **мытоимць** (Ізб 1076 197) ‘митар’,

композитне суфіксальне утворення від *мыто* та *юмати*; *възбраньникъ* = *возбраньникъ* (XI Ср I 338) ‘збирач податку’, пов’язане із *брати*; *коупьнорвьнитель* (Стих 1156-1163 72 об.) ‘збирач податку’, де *коупьно* у сполученні з іншими словами набуває значення ‘спільно, разом’ (<*купа*), у церковнослов’янському словнику подано значення *купьноревнитель* як ‘людина, що змагається’ [4, с. 276]; *тиѡнь* = *тивѡнь* (XII Ср III 961-962) ‘посадова особа при князю, яка виконувала різноманітні дії щодо керування містом чи місцевістю, зокрема й зі збирання податків’, М. Фасмер стверджує, що слово є похідним із д.-ісл. *þjópp* (Ф IV 63); *биричь* (1229 СДЯ I 161) ‘представник княжої влади’, походження можливе від *бирь* (Ф I 167) ‘податок’, проте М. Фасмер зазначає, що варто шукати етимологію, виходячи із значення ‘начальник’ із тур. *bijurudžu*; *коуноюмьца* (1239 СДЯ IV 331) ‘збирач податків’, від *коуна* (XI/XII 330-331) ‘гроші’, які, до речі, мали різновиди, серед яких: *коуны ветьхыѣ*, *коуны новыѣ*, *коуна смоленская*, *коуны солоныѣ*, *коуны старыѣ*, та *юмати* (XI/XII III 211-212) ‘брати’; *осетръникъ* (1264 СДЯ VI 160) ‘збирач податку осетрами з риболовлі’; *дворанинь* (1264-1265 СДЯ II 449-450) ‘слуга князя, що виконував господарську і адміністративну роботу, зокрема займався збиранням податків’; *осьмьникъ* (1265-1267 VI 173) ‘збирач податку’, похідне від *осьмий* «восьмий» (ЕСУМ IV 230), назва зумовлена розміром податку; *баскакъ* (1269 / XIII-XIV СДЯ I 105) ‘обласний правитель на підкорених землях, поставлений ханом для збору дані’, запозичення з д.-тат. мови (ЕСУМ I 148), М. Фасмер вказує, що це запозичення з чагат. *baskak* ‘чиновник для збору податків із підлеглих народів’ і пов’язане з тюрк. *bastak* ‘давити’ (Ф I 131); *десѡтиньникъ* (1280 СДЯ II 458) ‘збирач десятини’; *мытъникъ* (РПр сп. 1280 СДЯ V 85-86) ‘збирач торгового податку’ та *мытарь* (83-84) від *мыто/мыть*; *вирьникъ* (1280 СДЯ I 436) ‘посада збирача вир’ (*вира*); *даньникъ* (1284 СДЯ II 161) ‘збирач данини’ (*дань*); *коумеркарии* (XIII СДЯ IV 327) ‘збирач податків’, пор. гр. $\chi\omicron\mu\epsilon\rho\chi\acute{\alpha}\rho\iota\omicron\varsigma$.

2.2. Платники податків – особи, що сплачують податок. Кілька дериватів пов’язано з дієсловом *дати* / *давати*: *давцьѣ* (Ізб 1076 219) / *датель* (ПНЧ 1296 67 об.) ‘той, хто дає / віддає щось’, пор. прасл. **davati* / **dati*; *даньщикъ* (1267 Ср I 629) / *даньникъ* (1284 СДЯ II 161) ‘збирач дані’ від *дань* суфіксальним способом. Інші похідні: *изполовьница* (XIII СДЯ IV 69) ‘платник податку, котрий віддавав

половину урожаю», від виду натурального податку *изполовик*, **даноплатць** (ХА XI/XIII-XIV 239 б) ‘той, хто платить данину’, композитно-суфіксальне утворення від *платити дань*.

3. Найменування місць збору податків – назви на позначення установ чи територій, де відбувається процес оподаткування, зокрема: **новость** (947 Ср II 1017) / **пogость** (1268 СДЯ VI 488) ‘адміністративно-податковий округ’, а також ‘гостинний двір, де зупинявся князь’, очевидно, і для збору данини, на думку М. Фасмера *пogость* ‘жиле подвір’я князя і його свити при оподаткуванні’, пов’язано з *гость*, *пogостить* (Ф III 295); **мытарница** (XII/XIII СДЯ V 84) ‘місце збору податку’ (*митар*) та **мытница** (86) від *мыть*.

Зі структурного погляду для аналізованого історичного періоду виявився продуктивним морфологічний спосіб творення слів, серед яких немало давніх утворень, успадкованих українською мовою. Твірною базою для дериватів виокремленої семантичної групи служать здебільшого іменники або дієслова. Для найменувань податкової сфери розгляданого періоду характерні суфіксальні форманти **-ник**, **-тель**, **-ець**, **-лнинь**, **-ина**, наприклад:

-ник: **осетръникъ** (1264 СДЯ VI 160), **осмьникъ** (1265-1267 СДЯ VI 173), **десѧтиньникъ** (1280 СДЯ II 458), **мытньникъ** (1280 СДЯ V 85), **даньникъ** (1284 СДЯ II 427), **мыстньникъ** (XII/XIII СДЯ V 99-100), які становлять словотвірний тип і мають словотвірне значення – назва особи як виконавця дії;

-тель: **коупьнорвьвнитель** (1156-1163 СДЯ IV 337), **датель** (1296 СДЯ II 433) – похідні назви осіб, суб’єктів оподаткування;

-ець: **мытоимць** (Ізб 1076 197), **давць** (Ізб 1076 219), **даноплатць** (XIII-XIV СДЯ II 425), де суфікс додається до дієслівних основ і вказує на похідні зі значенням особи;

-лнинь: **дворлнинь** (1264-1265 СДЯ II 449-450), де суфікс вказує на особу за соціальною належністю;

-ина: **десѧтина** (1076 СДЯ II 457-458), **третина** (1073 Ср III 991), де суфікс вказує на частину від цілого. Автори монографії «Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина)» називають ще ряд слів із таким суфіксом: **осмина** (сер. XII СДЯ V I 172) ‘міра сипучих тіл, яка дорівнює восьмій частині *каді* – виду посуду’, **седморина** (Ср I II 322) ‘кількість, яка складається із семи одиниць’, висловлюють припущення, що таких іменників в XI–XIII ст. було більше [1, с. 38].

Для податкових найменувань характерний конфіксальний спосіб словотворення: **за-...-ик** (**задѣшик** (XI СР I 908), **забожьничык** (XIII–XIV СДЯ III 281), **по-...-ик** (**полюдь** (1130 СлРЯ XVI 288), **почестье** (1150/XVI XV 196), **погородие** (XIII СДЯ VI 486–487), **пособие** (XIII/XV СлРЯ XVII 201), конфікс **по-...-О** (**ь, ь, а**): **поборь** (1287/1425 ЛІ 299), **повозь** (1118/1377 ПВЛ 84), **об-...-О** (**ь, ь**): **оброкь** (XII СДЯ V 535), **подь-...- О** (**ь, а**): **подвода** (1267 УЯ 58) [7, с. 68–93]. У творенні найменувань податкової сфери виявлено активне вживання складника конфікса **по-** зі значенням повторюваності чи множинності дії, процесу: **поборь** (1288 СР II 987), **повозь** (1118/1377 ПВЛ 84), **погородык** (XIII СДЯ VI 486–487), **полюдик** (1130 СлРЯ XVI 288).

Менш продуктивною у пам'ятках XI–XIII ст. виявлено субстантивацію, наприклад, **мѣсачьнок** (XII СДЯ V 112) 'щомісячний податок', **перекладьнок** (1285–1291 СДЯ VI 372) 'податок на користь посадової особи князя'. Більшість слів із загальним значенням «податкове найменування» утворюють синонімічний ряд. Деякі із досліджених найменувань є суфіксальними синонімами, наприклад: **мытьникъ** (1280 СДЯ V 85–86) – **мытарь**.

Отже, лексико-семантичне поле слів зі значенням «податкові найменування» являє собою досить розвинену історично сформовану систему слів, що характеризується активністю вживання, багатством семантики, структурною різноманітністю. Найменування податкової сфери в давньоруськоукраїнській мові (XI–XIII ст.) представлені іменниками на позначення: а) видів податків та зборів; б) платників та збирачів податків; в) місць процесу оподаткування. Більшість аналізованих іменників мають праслов'янське походження, утворені переважно морфологічним способом. Базою для творення нових слів слугують в основному іменники та дієслова. Результати дослідження за письмовими джерелами XI–XIII ст. не розкривають історії становлення лексико-семантичної системи податкових найменувань загалом, проте дають змогу простежити зв'язок формування найменувань податкової сфери від праслов'янського мовного періоду до староукраїнської мови (XIV–XVIII ст.) та динаміку їхнього функціонування при неоднакових соціально-економічних умовах.

Література

1. Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина) / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. – Запоріжжя–Ялта–Київ : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2009. – 252 с.
2. Варбот Ж. Ж. Древнерусское именное словообразование / Ж. Ж. Варбот. – М. : © К. Б. Рибак, 2017.

Наука, 1969. – 231 с.

3. Дьяченко Г. М. Полный церковнославянский словарь / Г. М. Дьяченко. – М. : ИО Московского Патриархата, 1993. – 1158 с.

4. Крехно Т. І. Історія лексико-семантичної групи «плати – податки – повинності» в українській мові XV–XVIII століть (на матеріалах українських пам'яток) : автореф. дис... канд. філол. наук / Т. І. Крехно. – Х., 2005. – 19 с.

5. Львов А. С. Лексика «Повести временных лет» / А. С. Львов. – М. : Наука, 1975. – 367 с.

6. Львов А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности / А. С. Львов. – М. : Наука, 1966. – 320 с.

7. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стовбур. – Запоріжжя – Кривий Ріг : ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2010. – 480 с.

8. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1992. – 416 с.

9. Цимбал Т. Я. Еволюція поняття «податок» / Т. Я. Цимбал // Науковий вісник Національної академії ДПС України. – Ірпінь, 2004. – №2(24). – С. 141–145.

10. Чорна О. В. Українська термінологія податкової сфери : структура, функціонування, формування : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. В. Чорна. – К., 2009. – 18 с.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

ЕСУМ Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука : у 7 т. – Т. 1–6. – К. : Наук. думка, 1982–2012.

Гр 1130 Грамота близько 1130 року великого київського князя Мстислава Володимировича та його сина Всеволода // Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. – Житомир : «Полісся», 2015. – С. 172–173.

Ізб 1073 Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. – Спб., 1880. – 266 с.

Ізб 1076 Изборник 1076 года / Под ред. С. И. Коткова. – М., 1965. – 1091 с.

ПВЛ Повесть временных літ за Лаврентійвським списком // Полное собрание русских летописей. Т.1: Лаврентьевская и Суздальская летописи по академическому списку. – М. : Изд-во вост. л-ры, 1962.

ПНЧ 1296 Пандекты Никона Черногорца, 1296 г., ГИМ, Син., № 836, 180 л.

ПрЛ XIII Пролог «Лобковский» сентябрьской половины, 1262 г., или 1282 г., ГИМ, Хлуд., №187, 148 л.

РПр сп. 1280 Русская правда (пространная редакция) по списку Новгородской кормчей 1280 г. Изд.: Е. Ф. Карский, Русская правда по древнейшему списку. – Л., 1930. – С. 64–88.

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Русский язык, 1988–2013. – Т. 1–10.

СлРЯ Словарь русского языка XI–XVII вв. – М. : Наука, 1975–2008. – Вып. 1–28.

Стих 1156-1163 Стихирарь, 1156–1163 гг., ГПБ, Соф., №384

